

А.БАЙНИЯЗОВ
Ж.БАЙНИЯЗОВА

ТҮРІК СӨЗДІГІНДЕ КОНВЕРСИЯЛАНҒАН МАҒЫНАНЫҢ БЕРЛУГІ
ЖАЙЛЫ

В статье рассматривается вопрос роли определения значений слова, а также описывается процесс конверсии в толковом словаре турецкого языка.

Makalede kelimelerin anlamlarını belirtmenin rolü ve Türkiye Türkçesinin İzahlı Sözlüğündeki yeni kelimelerin oluşumu ve onların bir söz grubundan diğer söz grubuna geçme süreci ifade edilmektedir.

Тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес сөздер грамматикалық өзгерістерге ұшырап отырады. Сөздікте конверсияға ұшыраған сөздердің сөз табын көрсету сөздікті пайдаланушының назарын өзіне аударып мәтіндегі мағынаны тура беруіне жәрдемін тигізеді. Конверсия – тілдегі ең маңызды сөзжасам тәсілдерінің бірі. Тілдегі конверсия тәсілінің анықтамасын А.М.Калюта былай береді. «Конверсия (conversion) – в словообразовании безаффиксный способ образования новых слов, при котором происходит переход слова из одной части речи в другую: *столовая* (прилагательное) → *столовая* (существительное); *больной* (прилагательное) → *больной* (существительное). В англ. To jump («прыгать») → а jump («прыжок») и др. [1, 47]. Осылайша бір сөз табының бірнеше сөз табының қызметінде жұмсалуды арқылы жаңа сөз тудыру тәсілі тіл білімінде конверсия деп аталады.

Сөздікші сөздердің мағынасын толық ашу мақсатында сөздіктегі көп мағыналы сөздер мен лексикалық омонимдер арасындағы арақатынасты дәл ажыратуы керек. Омонимдер мен көп мағыналы сөздердің бір-бірінен айырмашылығы тұлғасында емес, мағынасында жатыр. Көп мағыналы сөздердің екі я одан да көп мағынасы болады. Олар бір сөз табына қатыстылығымен ерекшеленеді. Көп мағыналы сөздердің жеке мағыналары арасындағы байланыстың үзілуі нәтижесінде пайда болған омонимдердің екі түрі болады. Олардың бір тобы лексико-грамматикалық омонимдер болса, екінші тобы лексикалық омонимдер деп аталады. Лексико-грамматикалық омонимдер – бір мезгілде бірнеше сөз табының қызметінде қолданылатын, генетикалық тұрғыдан туыспайтын омонимдер. Лексикалық омонимдер – бір сөз табының құрамына кіретін, генетикалық тұрғыдан туыстас омонимдер. Кейбір сөздер жоғарыдағы екі топқа да жататын омонимдердің қасиетін қамтиды. Олар аралас омонимдер деп аталады. Аралас омонимдер әдетте көп сыңарлы болып келеді. Мәселен, *құр* сөзі зат есім, үстеу, етістік әрі одағай сөз ретінде қолданылады.

Құр I. Зат есім. Киіз үй жабдығы.

Құр II. Зат есім. Таулы, орманды жерде тіршілік ететін құс.

Құр III. Үстеу. Бекер, бос, текке, жат, әшейін.

Құр IV. Етістік. Бір нәрсенің негізін салу орнату.

Қур V. Одағай. Жылқыны шақырғанда не тоқтатарда айтылатын ишарат сөз [2, 102].

Конверсия қазіргі заманға ғана төн құбылыс емес. Бұл түркі тілдерінің табиғатында бар, көнеден келе жатқан сөзжасамдық құбылыстардың бірі. М.Малбақов кеңестік дәуірде түркі лексикографиясында конверсия құбылысын жан-жақты зерттеген ғалымдардың қатарына А.А.Юлдашев пен Ж.М.Гузеевті, қазақ тіл білімінде лексико-грамматикалық омонимия құбылысын алғаш зерттегендер қатарына К.Ахановты жатқызады [3, 194-195].

А.А.Юлдашев сөздің әуелі жаңа синтаксистік қолданыста орнығатынын, кейіннен морфологиялық және лексикалық тұрғыдан бекітінін жазды. Ол конверсияға сөздердің белгілі бір тобы ғана ұшырайтынына және оның сөздің семантикасымен де байланысты болатынына тоқталады. Сонымен бірге сөз мағынасының екіжақтылығы оның бірнеше қызмет атқаруына негіз болатынын, ал сол екінші қызметті, негізгі мағынадан шеткері, шалғайлау жатқан мағыналық қызметті атқара отырып, сол қызметте беки отырып, сөз бірте-бірте бірінші сөзден, яғни өзінің негізгі қызметіндегі сөзден қашықтай беретінін, ақыры омоним сөзге айналатынын жазды [4, 250-252]. Ғалым конверсияға ұшыраған зат есімдердің кез келген сын есімдердің орнында қолданыла бермейтінін башқұрт тілінен мысалдар келтіре отырып, тек сын есім ретінде қабылдану мүмкіндігі бар зат есімдердің тобының, сын есімдер мен үстеулерге байланысты олардың арасында бір-біріне ұқсас, шектес аралық топтар арасында қолданылу мүмкіндігі барлығын айтады. Сонымен бірге конверсияның сөзжасамдық қызметіне жағдай жасайтын факторлардың бірі ретінде тілдегі белгілі бір сөз топтарының бір сөз табынан екінші сөз табына ауысуына мүмкіндік жасайтын грамматикалық үлгілерден сөз етеді: етістіктердің -ыш тұлғасы [4, 255].

Ж.М.Гузеев конверсияның сын есім-зат есім, сын есім-үстеу типтерін беруде түркі тілдері сөздіктерінде жүйеліліктің болмай отырғанын жазды. Қазақ, қырғыз, түрікпен тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде сын есім-үстеу конверсиясының берілмегендігін, бұл топтағы сөздердің тек қана сын есім ретінде берілгендігін айтады [5, 63].

Конверсия құбылысын түсіндірме сөздігімізде қалай жүзеге асырудамыз. Айтылуы бірдей, мағыналық жағынан алшақ омоним сөздер сөздік мақалада атау сөз ретінде жеке беріледі. Ерекше тоқталатын жағдай, кейде бір сөздің, атап айтқанда, сын есім-зат есім, сын есім-үстеу типтерін, яғни сын есімдердің үстеу я зат есім қызметінде жұмсалып, бірнеше сөз табына қатыстылығы жайында А.А.Юлдашев пен Ж.М.Гузеев еңбектерінде айтылған, яғни «сөздің бір мағынасының бірнеше конверсиялық лексемаларда көрінуі мүмкін деген ойлары дәстүрлі түсіндірме сөздіктерімізде көрініс тапқан ба?» деген мәселе төңірегінде болып отыр.

Төменде он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» әрі сын, әрі зат есім ретінде жұмсалатын кейбір сын есімдердің берілу жүйесінен мысал

келтіріп отырмыз. Сөздікте конверсия құбылысына ұшыраған сөздер грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы сілтемесінде жұмсалатын // шартты белгісінен кейін берілген. Бірақ қай сөз табына қатыстылығы көрсетілмеген.

АҚ сын. 1. Қардың, сүттің түсіндей аппақ түс. 2. ауыс. Адал, кінәсіз, жазықсыз. // Шаш, сақал-мұрттың бозаң тартқан талшықтары. // Жұмыртқаның сарысын қоршап тұрған уызы. // Көздің қарашығын қоршап тұрған бөлігі. // Ақырет кебін. // Айран-сүт. // Патша үкіметін жақтаушы әскер. // Дойбының тасы, шахматтың фигурасы [6.211].

Сөздікте // шартты белгісі қойылмаған тек сын есім ретінде жұмсалатынын ғана көрсететін атау сөздерді кездестіруге болады. Сөздікте «ауыр» сын есімінің 10 түрлі мағынасын нақты көркем шығармалардан алынған мысалдармен берген. Осы сөздің 8-мағынасы сын есім ретінде емес, үстеу қызметінде жұмсалып тұрғаны көрініп тұр. Бірақ берілген сөздің үстеу қызметінде де жұмсалатыны жайында ешқандай белгімен көрсетілмеген.

АУЫР сын. 1. *Салмақты, жеңіл емес. Ауыр* немесе қомақты жүктер тиелген кейбір арбаларға бес-алты адамға дейін жегілген екен (С.Мұқанов, Шығ.). 2. Қиыншылығы, азабы мол; ауыртпалығы, мекнаты көп (жұмыс, еңбек, іс). Қайсар ат қорада жеңіл жұмысқа үйреніп қалғандықтан ба, тақа *ауыр* жұмыстан қашыңқырап жүрді (І.Есенберлин, Алтын құс)... . 8. *Ақырын, қиналып, баяу, жай*. Машина *ауыр* қозғалды, Азынап соқты жел демде. Айтылмай қанша сөз қалды, Арманды сенің кеудеңде (С.Мәуленов, Алыс кетіп). Өз үйіне әрең жетіп, аяғын *ауыр* басып, қақпадан кіре бергенде, қарындасы Маржан жүгіріп шықты (М.Ғабдуллин, Сар.жапырақ) [7.221-222].

Сөздің бір мағынасының бірнеше конверсиялық лексемаларда көрінуі мүмкін. Конверсияға ұшыраған сөздер түрік тілінің түсіндірме сөздігін негізге алып дайындалған «Түрікше-қазақша сөздік» атты еңбекте төмендегідей көрініс тапқан.

Біріншіден, түрік тілі сөздігінде бір сөздің бірнеше сөз табында жұмсалып, бір мезгілде сын есім мен үстеу (*s-sifat, zf-zarf*), зат есім мен сын есім (*is-isim, sifat*), зат есім мен үстеудің (*is-isim, zf-zarf*) мағыналарын иеленетін сөздердің бір сөздік мақалада берілгенін көреміз.

KALİTE *is.* 1. Сапа. *Kumaşın kalitesi.* Матаның сапасы. 2. *s.* Сапалы, жоғары сапалы. *Kaliteli mal.* Сапалы тауар [8.440].

MAKSATLI *s.* 1. Мақсатты, мақсат еткен. 2. *zf.* Әдейі, біле тұра [8.528].

MALÛM *s. Ar.* 1. Белгілі, мәлім. *Herkese malûm olay.* Жалпыға мәлім оқиға. 2. *zf.*

Белгілі, түсінікті. *Malûm olduđu gibi.* Белгілі болғандай [8.529].

SAC *is.* Қаңылтыр, табақ темір, қаңылтыр табағы. 2. *s.* Қаңылтырдан жасалған [8.616].

SAFÇA *s.* 1. Жай, аңқаулау, қарапайымдау. 2. *zf.* Құлықсыз, құлық-сұмдықсыз [8.617].

SADE *is. Far.* 1. Қарапайым, жай, жұпыны. *Sade bir giyisi.* Қарапайым киім. 2. Таза, қоспасыз. *Sade kahve.* Қантсыз, сүтсіз кофе. 3. *zf.* Тек, тек қана [8.617].

SAGMAL *s.* 1. Сауынды, сауылатын, сүт беретін. 2. *is.* Сауынды сиыр [8.619].

SALLAPATI *s.* Жеңілтек, ұшқалақ, ұстамсыз. *Sallapati bir adam.* Жеңіл мінезді адам. 2. *zf.*

Жеңіл-желпі, жүрдім-бардым, немқұрайды, жеңілтектеніп. *Sallapati konuşmak* Жүрдім-бардым сөйлесу. 3. *s.* Үстіртін, немқұрайды жасалған (зат) [8.623].

YAKIN *s.* 1. Жақын, таяу. 2. Шамалас, жуық, жақын, ұқсас. *Buna yakın bir söz söyledi.*

Осыған жақын бір сөз айтты. *Beyaza yakın bir renk.* Ақ түске жақын түр. 3. Жуық,

шамасы,- дай. *Üç yıla yakın.* Үш жылға жуық, үш жылдай. *Yaşı seksene yakın.* Жасы

сексен шамасы. 4. *zf.* Жақын, таяу. *Karıya yakın oturdu.* Есікке жақын отырды [8.754].

YALNIZ *s.* Жалғыз, дара. *Yalnız ev.* Жалғыз үй. *Buraya yalnız geldi.* Бұл жерге жалғыз өзі келді. 2. *zf.* Тек, тек қана. *Yalnız bir ülkede.* Тек қана бір мемлекетте. 3. *bağ.* Тек, алайда. *Güzel yalnız biraz renksiz.* Әдемі, бірақ біраз өңі түскен [8.757].

Түркі тілдеріндегідей қазақ тілінде де кейбір лексикалық тұлғалардың контексте әрі сын есім, әрі үстеу қызметінде жұмсалуды мүмкін. Қазақ тілінде «Байбаламсыз» сөзі сөйлемде әрі сын есім, әрі үстеу қызметінде жиі жұмсалатын сияқты. *Мәселені байбаламсыз шешу, байбаламсыз іске кірісу* тіркестеріндегі *байбаламсыз* сөзі қандай деген сұрақтан гөрі, іс-әрекеттің қалай өткенінен, қалай іске асқандығынан хабар беріп, етістіктің әрекетін айқындай түседі.

БАЙБАЛАМСЫЗ сын. *Айғай-ұйғайсыз, ұрыс-керіссіз.* Нендей істер болса да у-шусыз, дай-дамайсыз, *байбаламсыз*, өзінің бабымен шешіліп жататын болды (Ж.Исмағұлов, Адам.) Тоқ етерін бір-ақ айтады да, ешбір айқай шусыз, *байбаламсыз-ақ* іске кірісіп кетеді («Лен. жас») [7.576].

Екіншіден, есім сөздердің алдына бірнеше сөз табы табына қатыстылығы (*s. ve is.*), қатар көрсетіледі. Бұл сөздердің арасында мағыналық байланыс үзілмеген. Олар сөйлемде зат есімдердің алдында жұмсалғанда сын есім қызметін атқарса, қимыл етістіктерімен тіркес құрағанда үстеу қызметінде жұмсалуды әбден мүмкін.

YABANCI *s. ve is.* 1. Шетелдік, жат жұрттық; шетел. *Yabancı uzman.*

Шетелдік маман. *Yabancı diller.* Шетел тілдері. *Yabancı başın.* Шетел баспасөзі. 2. Бөтен, бөгде. 3. Бейтаныс, таныс емес [8.623].

KAHRAMAN *is. ve s. Far.* 1. Қаһарман, батыр, ер. 2. *ed.* Кейіпкер [8.623].

MAMUL, -lü *s. ve is. Ar.* 1. Жасалған, дайындалған, өндірілген. *Taştan mamul pipo.* Тастан жасалған темекі трубкасы. 2. Өнім, бұйым. *Petrol mamulleri.* Мұнай өнімдері [8.623].

MANTARCI *is. ve s. argo* Суайт, өтірікші [8.623].

MAVIŞ *is. ve s. hlk.* Ақ тәнді, көк көзді (әйел) [8.623].

YALANCI *s. ve is.* 1.Өтірікші. 2.Жалған, қолдан жасалған. *Yalancı elmas.* Қолдан жасалған алмас. *Yalancı suçlamalar.* Негізсіз айыптаулар [8.623].

YANDAŞ *is. ve s.* Жақтас, жақтаушы, қолдаушы; ізбасар, жолын қуушы [8.623].

Қорыта келгенде, конверсияланудың тұрақтануы дегеніміз лексикалық бір тұлғаның жарыспалы мағынасының орнығуы, сөздің омонимдік сипатқа ие болып, қолданыста басқа бір сөз табы ретінде контексте еркін жұмсалуды. Жоғарыда түрік тілінің түсіндірме сөздігінде конверсияланған, бір-біріне ұқсас, шектес аралық топтардың бір-бірінің орнына қолданыла беретіндігі қалай көрініс тапқанын көрдік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Калота М.А. Словарь лингвистических терминов. – Стамбул: Multilingual, 2004. – 118.
2. Қалиев Ф., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
3. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
4. Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – М.: Наука, 1972. – 416 б.
5. Гузев Ж.М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. – Нальчик: Эльбрус, 1985. – 194 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі /Он бес томдық /. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 1-том. – А – А. – 752 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 2-том. – А – Б. – 744 б.
8. Байниязов А., Байниязова Ж. Түрікше-қазақша сөздік. Алматы: «Атамұра» баспасы, 2007. 808 б.

REZUME

**A.BAYNIYAZOV, ZH. BAYNIYAZOVA (Turkistan)
METHODS OF TRANSMISSION OF THE CONTENT OF THE CONVERSION
OF WORDS IN TURKISH**

The article discusses the role of determining the values of the word, but also describes the conversion process in an explanatory dictionary of Turkish language.